

**KUSHON DAVLATI MADANIY YODGORLIKLARI MARKAZIY OSIYO
TARIXINI O'RGANISHDA MUHIM MANBA**

To'qboyev Zuxrobjon

Bobomurodova Xolida

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

tarix yo'nalishi 1-kurs 2.24-guruh talabalari

xolidabobomurodova68@gmail.com

zuhrobektuqbiyev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Kushonlar davrida madaniyatning rivojlanishi, xususan, san'at, din, adabiyot va me'morchilik sohalaridagi yutuqlar yoritiladi. Kushonlar imperiyasi Sharq va G'arb tamaddunlari tutashgan hududda joylashgan bo'lib, buddaviylik, yunon, hind va mahalliy madaniyatlarning sintezini yaratgan. Ushbu davrda savdo yo'llari rivojlanishi bilan madaniy almashinuvlar jadallashgani va bu jarayon mintaqaning tarixida chuqur iz qoldirgani tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Kushonlar, madaniyat, buddaviylik, san'at, me'morchilik, savdo yo'llari, madaniy almashinuv.

Annotation: In this article, the development of culture during the Kushan period, in particular, achievements in the fields of art, religion, literature and architecture are highlighted. The Kushan Empire was located at the crossroads of Eastern and Western

civilizations and created a synthesis of Buddhist, Greek, Indian and local cultures. During this period, it is analyzed that cultural exchanges accelerated with the development of trade routes and that this process left a deep mark on the history of the region.

Key words: Kushans, culture, Buddhism, art, architecture, trade routes, cultural exchange.

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие культуры в кушанский период, в частности, отмечены достижения в области искусства, религии, литературы и архитектуры. Кушанская империя располагалась на стыке восточной и западной цивилизаций и создала синтез буддийской, греческой, индийской и местной культур. Анализируется, что в этот период культурные обмены ускорились с развитием торговых путей и что этот процесс оставил глубокий след в истории региона.

Ключевые слова: Кушаны, культура, буддизм, искусство, архитектура, торговые пути, культурный обмен.

Kirish: Kushonlar davri Markaziy Osiyo va Hindiston hududlarida milodning birinchi asrlarida madaniy va siyosiy rivojlanishning yangi bosqichini boshlab berdi. Kushon imperiyasi Sharq va G'arb tamaddunlarining tutashgan nuqtasida joylashgan bo'lib, bu mintaqada madaniy almashinuv va integratsiyani jadallashtirdi. Buddaviylikning keng tarqalishi, san'at va me'morchilikning gullab-yashnashi, shuningdek, savdo yo'llari orqali amalga oshgan madaniy ta'sirlar natijasida Kushonlar davri mintaqaning tarixida muhim burilish davri bo'ldi. Ushbu maqolada Kushonlar davrining madaniy hayoti va uning tarixiy ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya: Kushonlar davrida madaniyatni o'rganish asosan arxeologik topilmalar, numizmatika, san'at asarlari va qadimgi yozma manbalarga tayanadi. Mahalliy va xorijiy olimlarning izlanishlari ushbu davr madaniyatining turli jihatlarini yoritishga qaratilgan. Mahalliy tadqiqotchilar (A. Asqarov, S.P. Tolstov) Kushonlar davri me'morchiligi va buddaviylik ta'sirini o'rganishga e'tibor qaratgan. Xorijiy olimlar, xususan, J. Marshall va G. Foucher, Gandxara san'ati va Kushon imperiyasi davrida madaniyatlar sintezini batafsil tahlil qilgan. Numizmatik materiallar esa Kushon hukmdorlarining diniy va siyosiy qarashlarini tushunishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Metodologiya sifatida kompleks tahlil yondashuvi qo'llanilgan. Arxeologik topilmalar, buddaviylikka oid monastirlar va haykallar, shuningdek, tangalardagi tasvir va yozuvlar o'zaro taqqoslanib, madaniy jarayonlarning rivoji tadqiq qilingan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Kushonlar davri madaniyati o'zining ko'p qirrali va dinamik tabiati bilan ajralib turadi. Ammo ayrim masalalar, masalan, xalq ommasi madaniy hayotidagi ishtiroki yoki diniy jarayonlarning mintaqaviy xususiyatlari hali ham chuqur o'rganilishni talab qiladi.

Muhokama va natijalar: Kushon podsholigi-O'rta Osiyo va shimoliy Hindistondagi qadimiy davlat (milodiy. I- III - asrlar). Milodiy I asrning 1-yarmi yoxud o'rtalarida yuechjilar tasarrufidagi Kushon mulkining yuksalishi natijasida vujudga kelgan. Massagetlar (Xitoy yilnomalarida - yuechji) miloddan avvalgi 140 yil Sirdaryo ortidan Baqtriyaga kelib, saklarni yenggan va Yunon-Baqtriya podsholigi o'rnida 1 asr davomida 5 ta qabilaga bo'linib yashagan. Bulardan kushon (Xitoy yilnomalarida guyshuan) qabilasi jabg'usi Kujula Kadfiz (Kadfiz I) milodiy I-asrda qolgan 4 ta qabilani bo'ysundirib, o'zini hukmdor deb e'lon qilgan. „Kushon“ nomi yo sulola yoki qabilaga oid bo'lib, u ilk bor miloddan avvalgi I-asr oxiri milodiy 1-asr boshida hukmron bo'lgan podshoh „Geray“ - Sanab zarb qildirgan tangalarda qo'llangan. Kushonlarning dastlabki mulklari hududiga Shim. Baqtriya (Tojikiston hamda O'zbekistonning janubi, Turkmanistonning janubi-

sharqidagi hududlar) kirgan. Dastlab jabg'u, keyinchalik podsho unvoni bilan davlatni idora qilgan Kadfiz I Kushon podsholigiga asos solgan bo'lib, uning davrida kushonlar hozirgi Afg'oniston bilan Pokistonning aksariyat qismini istilo qilgan. Kadfiz I ning vorisi Vima Kadfiz hukmronligi davrida Hindistonning aksariyat qismi Kushon podsholigiga qo'shib olingan. Kushon podsholigining eng ravnaq topgan davri Kanishka hukmronlik qilgan vaqtga to'g'ri keladi. O'rta Osiyoda kushon mulklarining shim. Chegarasi Hisor tizmasi bo'ylab, u yerdardagi tog' daralarida g'oyatda mustahkam chegara devorlari qurilgan.¹ Kushon podsholigi davrida janglar tez-tez bo'lib turishi natijasida mamlakatda harbiy asir-qullar miqdori oshib borgan. Xitoy va Parfiya bilan kurash olib borayotgan Kushon podsholigi Yaqin Sharqda hukmron bo'lish uchun Parfiya bilan urushayotgan Rimning ittifoqchisi edi. Biroq savdo manfaatlari bu davlatlarni o'zaro yaqinlashtirgan. „Buyuk ipak yo'li“ bo'ylab xalqaro savdoning rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratilgan. Sharqda Sharqiy Turkistonning qo'shib olingan shaharlar vohalari orqali Xitoy bilan, janubda kushonlarga tobe Shim. Hindiston bilan, g'arbda dengiz yo'li bilan, Misr orqali yoki quruqlikdagi yo'l bilan Eron orqali O'rta dengiz havzasidagi Rim imperiyasi shaharlari bilan, shimolda Xorazm va Uralbo'yi orqali Sharqiy Yevropa bilan savdo qilingan. Janubiy O'zbekistondan kushonlar davriga oid 100dan ziyod shahar va qishloq harobalari aniqlangan. Bu davrda shahar va qishloq o'zaro mustahkam aloqada bo'lgan: har bir shahar atrofida ko'plab mayda qishloqlar joylashgan. Kushon podsholigi siyosiy hokimiyat ruhoniylar qo'lida bo'lgan davlat bo'lib, unda podsho dunyoviy rahbar bo'lish bilan birga bosh kohin ham edi. Davlat satraplik (satrapiya) larga bo'lingan bo'lib, ularning satrapparn ayrim erkinliklarga ega edi. Kushon podsholigi quldorlik davlati bo'lsada, unda qishloq jamoasi muhim o'rin tutgan. Kushon podsholari mamlakatda keng ko'lamda dinlararo murosasozlik siyosatini yurgizgan: aholi, asosan, buddizmning

¹ <https://jdpu.uz/kushon-davlati-tarixi-va-madaniyati-xususida/>

mahayana mazhabiga e'tiqod qilgan, shuningdek, mamlakatda zardushtiylik, otashparastlik, hinduizm kabi ko'plab boshqa dinlar ham bo'lgan. Hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo keng taraqqiy etgan. Pul tizimida ko'proq kumush va mis tangalar qo'llanilgan. Dehqonchilik, xususan, sug'orma dehqonchilik rivojlangan, qishloq xo'jaligi ekinlarining ko'pchilik turi ekilgan. Milodiy III-asr 1-yarmi yoki o'rtalarida Kushon podsholigi barham topgan. Baqtriya Tohariston maxsus mulk sifatida Sosoniylar davlati tarkibiga kirgan. Uni kushonshoh unvonli sosoniylar xonadoni vakillari idora qilgan. Beruniyning „Hindiston“ asarida Kobulshohlardan bo'lgan Barhategin Kanik (Kanishka) avlodi deyilgan. Bu kushonlar turkligini haqida farazlarni isbotlaydi. Xitoy manbalarida Yuechjilar 5 ta qabiladan tashkil topgan deyilgan: Xiūmì (kínì), Guìshuāng (yángí), Shuāngmǐ (língín), Xìdùn (língín) va Dūmì (línì) nomi bilan mashhur va shulardan biri guìshuang (kánín, qadimgi xitoycha: kuj-s [s]raŋ), ya'ni kushonlar hisoblanadi. Amerikalik olim Christopher I. Beckwith fikricha, kushonlar va yuechjilar Eroniy xalqlardan biri bo'lgan toxarlardan kelib chiqqan. Yapon olimi Kazuo Enoki Kushonlarni Eroniy qabilalardan biri Saklardan kelib chiqqan deya qayd etgan. Amerikalik olimlar James Patrick Mallory va Victor Henry Mair ta'kidlashicha, yuechjilar va kushonlar dastlab ko'chmanchi Eroniy xalqi bo'lgan, ular keyinchalik o'troq toxarlar tomonidan qisman assimilyatsiya qilingan. Yuechjilar „Buyuk tarixchining yozuvlari va „Xan kitobi“da hozirgi Xitoyning shimoli-g'arbidagi Sharqiy Turkiston va Gansuning shimoli-g'arbiy qismidagi yaylovlarda yashab, ularning podshohi Xiongnu (kēng) tomonidan boshi kesilgunga qadar yashaganligi tasvirlangan. Ular ham Xitoy bilan jang qilgan, bu esa oxir-oqibat ularni miloddan avvalgi 176-160 yillarda g'arbga ko'chib o'tishga majbur qilgan. Hindistonda Kushon imperatorlari tanga zarb qilishda muntazam ravishda sulola nomidan KOPANO („Koshano“) dan foydalanar edilar.

Brahmi yozuvidagi sanskrit tilidagi bir qancha yozuvlar, masalan, Vima Kadfizlar haykalining Mathura yozuvi Kushon imperatorini Ku-ṣā-ṇa (Kushana) deb ataydi.² Ba'zi keyingi hind adabiy manbalarida Kushonlar Turushka deb atalgan, VII asrda Toxaristonning G'arbiy Turk xoqonligi qo'liga o'tganligi sabab keyingi sanskrit manbalarida bu nom Turk nomi bilan adashtirilgan. Jon M. Rozenfeldning fikricha, Turushka va Tukhara hind yozuvlaridagi Toxari so'zining o'zgarishidir. Amerikalik tarixchi olim André Winkning so'zlariga ko'ra, "hozirda hech bir tarixchi ularni turk-mo'g'ul yoki „xun“ deb hisoblamaydi, garchi ularning O'rta Osiyodan kelib chiqishiga hech qanday shubha yo'q". Kushon podsholigi Rim, Parfiya va Xitoy bilan har jihatdan bellasha olgan qadimiy Sharqdagi eng qudratli saltanatlardan biri bo'lib, II asr mobaynida osiyoliklarning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotiga katta ta'sir o'tkazgan. Bir saltanat tarkibida bir necha mamlakatlar, xalq va elatlarning birlashuvi turli madaniyatlarni o'zaro yaqinlashtirdi, davr madaniyatlari Baqtriya, yunon, sak va hind madaniyatlarini mujassamlashtirdi. Ammo, Kushon podsholigi madaniyati tarixining ayrim jihatlari hanuz noaniq bo'lib, tarixchi, sharqshunos va arxeolog olimlar ularga oydinlik kiritish uchun izchil va chuqur ilmiy tadqiqot olib bormoqdalar. Chunonchi, bu borada 1913 va 1960-yillarda London, 1968-yil Dushanbe, 1970-yil Kobulda xalqaro simpoziumlar o'tkazildi, YUNESKO qoshidagi Markaziy Osiyo tarixi va madaniyatini o'rganish komissiyasi esa kushonlar tarixi va madaniyatini o'rganishni o'z oldiga asosiy vazifalardan biri qilib qo'ydi. Arxeologlar Kushon madaniyatiga oid Bagram, Balx, Began, Surxkxo'tal (Afg'oniston), Kosambi (Hindiston), Sirsukx, Taksila (Pokiston), Ayritom, Bozorqala, Dalvarzintepa, Zartepa, Ko'hna Voye, Termiz, Xayrobodtepa, Xolchayon (O'zbekiston), Kayqubodshoh, Ko'hnaqal'a, Shahrinav, Munchoqtepa (Tojikiston) da qazish ishlari olib bordi.³ Arxeologik

² <https://library.samdu.uz/https://library.samdu.uz/>

³ Sh.Pidayev. "Sirli Kushonlar saltanati". T. 1990

topilma va koʻhna yozma manbalar asosida kushonlar madaniyatiga doyr quyidagi muhim ilmiy maʼlumotlar aniqlandi: burjli mustahkam mudofaa devoriga ega boʻlgan shahar qurilishi taraqqiy etgan, bir necha oʻnlab shunday shaharlar, koʻplab yirik sugʻorish inshootlari qurilgan. Shaharlar ichida arklar mavjud boʻlib, ularning atrofini turli binolar majmuasi qurshab turgan. Kushon podsholigining shim.gʻarbiy hududlaridagi binolar qurilishida koʻproq xom gʻisht va paxsadan, janubiy - sharqida esa toshdan foydalanilgan. Shaharlar, odatda, daryo boʻylarida, strategik jihatdan qulay joylarda bunyod etilgan. Ular podsho saroyi, boy-zodagonlar va hunarmandlar mahallasi, koʻcha va maydonlar, hovuzlar, turli dinlarga mansub inshootlar, ekinzor va bogʻlardan iborat boʻlgan. Uylar koʻp xonali, hashamatli boʻlib, baʼzilari ikki qanatliqilib qurilgan. Hovli sahni, xonalar poli, zinalar va boshqalarda turli hajmdagi pishiq gʻishtar qoʻllanilgan. Ayvon yogʻoch ustunlari ostiga ohaktoshdan yoʻnilgan chiroyli tagkursilar oʻrnatilgan. Tomdan toʻshadigan suvlar uchun maxsus sopol tarnovlar ishlatilgan. Bino va xonalar haykaltaroshlik, tasviriy sanʼat asarlari bilan bezatilgan. Haykal va rasmlarda, asosan, podsholar, podsho xonadoni aʼzolari, boy-zodagonlar, sozanda va masharabozlar tasvirlangan (mas, Xolchayonda). Budda diniga mansub inshootlarda esa Budda va uning safdoshlari, izdoshlari, kohinlar va xizmatkorlar ifodalangan (mas, Ayritom, Dalvarzintepa, Qoratepa, Fayoztepa). Haykallar, asosan, ohaktosh, loy va ganchdan tayyorlangan, ular orasida sirtiga tilla suvi yuritilganlari ham bor. Devoriy suratlarda esa diniy va bazm marosimlari, tabiat manzaralari, suvoriylar tasvirlangan. Kulolchilik taraqqiy etgan, topilgan sopol idishlar xilma-xilligi va oʻzining nozik, jarangdorligi bilan alohida ajralib turadi. Amaliy sanʼat keng rivojlangan, uning eng yaxshi namunalari Sankt-Peterburgdagi Davlat Ermitajida saqlanmoqda. Zeb-ziynat buyumlari, mehnat va jang qurollari yasash, mato toʻqish taraqqiy etgan. Kanishka I davrida Kushon-Baqtriya tili davlat tili sifatida qabul qilingan. Aholi, asosan, buddizm dinining mahayana mazhabiga eʼtiqod qilgan, koʻplab budda ibodatxonalari qurilgan, shuningdek,

otashparastlik, hinduizm ham keng tarqalgan.⁴ Kanishka buddizm tarixida birinchi bo‘lib vaqt-vaqti bilan diniy yig‘in chaqirib turishni joriy etgan. Dastlabki yig‘inda buddizmning mazkur yangi mazhabi mahayana rasmiylashtirilgan. Bu esa buddizmning Osiyo mamlakatlarida keng tarqalishiga, uning jahon dinlaridan biriga aylanishiga sabab bo‘lgan. Topilgan tangalarning orqa tomonida turli ma‘budlar Mitra (Quyosh ma‘budi), Otash (olov ma‘budi), Farr (omad va ma‘murchilik ma‘budi) va boshqa tasvirlanganligi buni isbotlaydi. Saltanatda savdoning rivojlanishi yozuvning keng ko‘lamda tarqalishiga imkon yaratgan. Oromiy yozuvi asosida sug‘d va xorazmiy yozuvlari vujudga kelib, taraqqiy etdi. Hind alifbosiga asoslangan kharoshthi yozuvi namunasi ilk bor Termizdan, teri va taxtaga bitilgan xorazmiy yozuvi namunasi esa Tuproqqal‘adan topildi. Kushon podsholigi yerdaridan o‘tgan Buyuk ipak yo‘li tashqi savdoning rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatganligi aniqlandi. Kushon podsholari zarb qilgan oltin, kumush va mis tangalar Efiopiya, Skandinaviya, Italiya va boshqa ko‘pgina mamlakatlarda topildi. Bu esa Kushon podsholigi chet mamlakatlar bilan keng miqyosda savdo va madaniy aloqalar olib borganligidan dalolat beradi. Sharkdan olib kelingan ipakka G‘arb bozorlaridagi mollar almashtirilgan. Umuman savdoda ko‘p tovarlar qatori dorivorlar, Rim tilla tanga va taqinchokdari, fil suyaklari va undan tayyorlangan turli buyumlar hamda „tirik tovar“ sozanda, raqqosa va hunarmand qullar ham bo‘lgan. Kushon podsholigining dastlabki poytaxti O‘zbekistonning jan.dagi Dalvarzintepada bo‘lgan, podsho Kanishka davrida esa Peshovar shahriga ko‘chirilgan. Ayni shu davrda badiiy, san‘at maktablari (Gandhara, Matxura, Baqtriya) shakllandi. Kanishka adabiyot va san‘at homiysi bo‘lib, Kashmir viloyatida Kanishkapur shahriga asos soldi. Uning saroyida mashhur buddaviy olimlar Pareva va Vasumitra, buyuk shoir va faylasuflar Ashvagxosha, Matricheta, Vagamrjuva hamda Charaka yashab ijod qilgan.

⁴ A. Ziyo. O‘zbek davlatchilik tarixi. T.2000.

Xulosa: Kushonlar davri Markaziy Osiyo va Hindiston madaniyati rivojida muhim burilish davri bo'lib, Sharq va G'arb tamaddunlarining sintezi asosida o'ziga xos madaniy merosni shakllantirdi. Savdo yo'llarining rivojlanishi nafaqat iqtisodiy, balki madaniy almashinuvni ham jadallashtirib turli tamaddunlarning o'zaro boyishiga xizmat qilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Kushonlar davrida madaniyatlar o'rtasidagi ta'sir ko'lamining kengligi va xilma-xilligi mintaqaning tarixiy rivojlanishiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ammo ba'zi jihatlar, xususan, xalq madaniy hayotidagi roli yoki diniy e'tiqodlarning mintaqaviy o'zgarishlari, hali ham batafsil o'rganishni talab qiladi. Kushonlar madaniyati nafaqat o'z davri uchun, balki keyingi asrlar uchun ham ilhom manbai bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://jdpu.uz/kushon-davlati-tarixi-va-madaniyati-xususida/>
2. <https://library.samdu.uz/https://library.samdu.uz/>
3. Sh.Pidayev. "Sirli Kushonlar saltanati". T. 1990
4. A. Ziyo. O'zbek davlatchilik tarixi. T.2000.
5. Begaliyev, N. X. (2023). THE PROBLEM OF TERMINOLGY IN ETHNOLOGY IN ETHNOLOGICAL RESEARCH. *Oriental Journal of Social Sciences*, 69-72.
6. Begaliyev, N., & Nosirova, K. S. (2024). BOBUR VA BOBURIYLAR DAVRIDA ME'MORCHILIK SOHASINING YUKSALISHI. *Science and innovation*, 3(Special Issue 3), 538-546.
7. Бегалиев, Н. (2024). БУХОРО–ҚАРШИ САВДО ЙЎЛИДА ЖОЙЛАШГАН САРДОБАЛАР. *Science and innovation*, 3(Special Issue 3), 141-144.

8. Begaliyev, N., Xumoyun, A., & Shahlo, S. (2024). RTA OSIYO GIDROTEXNIKA INSHOOTLAR TARIXI SARDOBA VA KORIZLAR MISOLIDA. *UNIVERSAL JOURNAL OF LAW, FINANCE AND APPLIED SCIENCES*, 2(9), 57-62.
9. Nurbek, B., & Ruxshona, A. (2023). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA XITOIY BILAN DIPLOMATIK MUNOSABATLAR. *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi*, 11(10), 25-29.
10. Begaliyev, N., & Qizi, M. R. S. (2024). AMIR TEMUR DAVRIDA TANGA PUL MUNOSABATLARI. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 35(1), 204-207.
11. Normamatova, M. (2024). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA BUYUK IPAK YO 'LIDAGI DAVLATLARARO ALOQALAR. *Science and innovation*, 3(Special Issue 3), 180-184.
12. Begaliyev, N. (2024). THE HISTORY OF THE SARDOBAS: ON THE EXAMPLE OF THE BUKHARA KHANATE. *TAMADDUN NURI JURNALI*, 11(62), 268-270.
13. Baratov, K. (2024). SOME CONSIDERATIONS WITHIN THE CLASSIFICATION OF SOURCES ON THE HISTORY OF NAXHAB. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, 11(03).
14. Azamova S. EKOLOGIK TA'LIM VA TARBIYANING RIVOJLANISH BOSQICHLARI //Talqin va tadqiqotlar. – 2024. – T. 1. – №. 1.
15. Azamova S. UMUMTA'LIM MAKTAB O 'QUVCHILARIDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING USUL VA VOSITALARI //Interpretation and researches. – 2024.
16. Azamova S. A. PROBLEMS OF FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN THE CONTEXT OF ECOLOGICAL GLOBALIZATION //BEST JOURNAL OF INNOVATION IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 743-749.